

החוטף מצווה מחברו

הרב זלמן ברוך מלמד שליט"א - ראש הישיבה

חיוב התשלום מדינא או חקנסא

אמרו חכמים:

"ו'ושפך' 'וכסה' מי ששפך יכסה, ומעשה באחד ששחט וקדם חברו וכסה, וחייבו רבן גמליאל ליתן לו עשרה זהובים".¹

כלומר אדם שחטף מצוה מסוימת מחברו, במקרה זה מצוות כיסוי הדם, מחויב לשלם לנחטף סכום של עשרה זהובים.

הגמרא מביאה דין זה להסביר ברייתא המחייבת אדם בתשלום אם הרג שורו של חברו או קצץ אילנו של חברו, אלא אם כן טען הקוצץ, שעשה המעשה ברשותו של בעל השור או האילן, ומעמידה הגמרא דין זה במקרה של אדם שהיה ברשותו שור שהמית ועומד להריגה, או אילן שנוטה ליפול לרשות הרבים ומהווה סכנה לרבים, ומצווה על בעליו להסיר מזיק זה, וחטף חברו מצווה זו ממנו, מתחייב בעשרה זהובים אלא אם כן אמר החוטף שעשה כן ברשות בעלים.

מקורו של דין זה מופיע בגמרא בחולין² שם דנה הגמרא, האם חיוב זה של עשרה זהובים הוא על חטיפת המצווה או על חטיפת הברכה, הנפקא מינה המובאת שם היא לגבי ברכת המזון, שהיא מצווה אחת אולם ברכותיה ארבעה, האם מחויב החוטף לשלם עשרה זהובים או ארבעים, ומסיקה הגמרא שהחיוב הוא על הברכה, ולכן חייב החוטף לשלם סכום של ארבעים זהובים.

שאלת השאלה מדוע חיוב זה של חכמים הוא דווקא של עשרה זהובים, וכך האם יש חילוק בחיוב זה בין המצוות השונות?

המהרש"ל ביש"ש³ אומר שבענין זה אין חילוק בין מצווה קלה לחמורה, והטעם שחייבו עשרה זהובים הוא "סוד הגנוז"⁴.

1. בבא קמא צא, ב.
2. משום מצוות עשה של 'ובערת הרע מקרבך' (שטמ"ק בסוגייתנו בד"ה אנא בעינא), או משום "לא תשים דמים בביתך" (יש"ש בסוגייתנו סימן ס).
3. פז, א.
4. סימן ס, וכתב שם שכמוהו פסק הר"ן.
5. בתורת חיים בסוגייתנו מובא בשם האור זרוע (הל' כיסוי הדם שצט), שחיוב זה נלמד מאליעזר עבד אברהם שנתן לרבקה שני צמידים עשרה זהב משקלם כיון שהיא גרמה לו ע"י מעשיה שיברך ברכה "ברוך ה'" (בראשית כד, כו), ואליעזר למד מאברהם ששכר ברכה הוי' זהובים.

מהו הסכום המדובר במושגים בני זמננו?

על פי האנציקלופדיה התלמודית⁷ זהוב הוא דינר זהב שמשקלו 8.2 גרם, ואם נמיר זאת לשקלים⁸, מחיר זהב 14 קארט של עשרה זהובים הוא 3039 ש"ח! אם ניקח את דוגמתה של ברכת המזון, שבה ארבע ברכות, המדובר הוא בסכום עצום של מעל שתיים עשרה אלף ש"ח, שחייב לשלם החוטף מצווה זו מחברו!

אמנם יש דעות הסוברות שמשקל זהוב הוא כמשקל דינר כסף שהוא כ - 4 גרם, ולדעה זו הסכום הוא כמהצית מהסכום האמור לעיל.

הרי"ף בסוגייתנו⁹ מביא דעה הסוברת שחיוב זה של עשרה זהובים הוא מדין קנס. אולם הרי"ף עצמו חולק על דעה זו, ואומר שחיוב זה הוא מדינא, והוכחתו היא מכך שלומדים אנו בסוגייתנו מחיוב עשרת הזהובים שהטיל רבן גמליאל על חוטף מצוות כיסוי הדם מחברו, לחייב חוטף מצוות ביעור המזיקים, ואילו היה זה קנס לשיטת הרי"ף אי אפשר ללמוד חיוב בקנסות מדין לדין. הוכחה נוספת על צד זה ניתן לומר גם בסוגיא בחולין שמזה שרבן גמליאל חייב בכיסוי הדם, לומדים אנו חיוב החוטף ברכת המזון מחברו, ואם חיוב זה הוא מדין קנס אי אפשר ללמוד מדין לדין.

גם הרא"ש בסוגייתנו¹⁰ סובר שהחיוב מדינא, ובנוסף להוכחת הרי"ף מביא הוכחה משלו, והיא, שהרי החוטף התכוון לקיום מצווה ולא שייך לקנוס אדם שמתכוון לקיים מצווה.

הש"ך¹¹ מביא בשם חתנו אפשרות לדחות את הוכחת הרי"ף, כאשר מסביר את מחלוקת רב ושמואל לגבי חיוב מטמא מדמע ומנסך¹², ואומר שאמנם לשמואל אין אנו לומדים דיני קנסות זה מזה, אולם לשיטת רב לומדים אנו דיני קנסות זה מזה, וניתן להסביר את הדעה שהחיוב הוא מצד קנס כרב, ולא תהיה קשה הוכחת הרי"ף.

יתר על כן, הש"ך¹³ מאריך להוכיח דווקא מסוגייתנו שלומדים אנו דיני קנסות זה מזה, ומתריך בכך את שיטת הרמב"ם¹⁴ שמחייב במטמא מדמע ומנסך מדין קנס, ולומד ממקרים אלו לחייב בכל המקרים של היוזק שאינו ניכר, ומלימודו זה לכל המקרים מוכח שפוסק כרב שלומדים דיני קנסות זה מזה.

ומאריך בביאור הפסוק "כי טוב יום בתצריך מאלף" (תהילים פד, יא), שאדם מברך ביום מאה ברכות ושכרם הוא אלף זהובים ליום, והמשורר משתבח בכך שהיה מעדיף לברך מאה ברכות מלקחת אלף זהובים, אם היו מעמידים בפניו בחירה זו.

6. בערך "דינר" כרך ז עמ' תה.
7. נכון לתאריך ג' בטבת תשס"ב.
8. דף לב, ב בדפי הרי"ף.
9. פרק החובל סימן יד.
10. חו"מ סימן שפב ס"ק א, וכן תירץ הגר"א בבאורו ס"ק ג.
11. גיטין נב, ב.
12. שפה ס"ק א.
13. הלכות חובל ומזיק ז, ב, ועיין משנה למלך שם, ד בד"ה וכן העושה מלאכה.

הרמב"ן לעומתו¹⁴ סבר שהלכה כשמואל שאין לומדים אנו דיני קנסות זה מזה, וכן דעת רב האי גאון¹⁵, ונמצא ששיטת הרי"ף והרא"ש בסוגיין היא כשיטת הרמב"ן.

הציץ אליעזר מביא בתשובתו¹⁶ את דעת המהר"ם שיק¹⁷, שסובר שחיובו של חוטף מצווה הוא דווקא אם חטף המצווה לעצמו, אולם אם רק מנע מחברו את קיום המצווה, אך הוא עצמו לא קיים אותה פטור מחיוב עשרת הזהובים.

אולם דוחה הציץ אליעזר את דבריו, כאשר מוכיח מלשון רש"י בחולין¹⁸ שסיבת החיוב היא "מפני שהפסידו שכר", שהחיוב הוא על מניעת המצווה מהבעלים, וכן מוכח מלשון הרמב"ם¹⁹ "שהרי הפקיעו מלעשות מצווה", משמע שהחיוב הוא מפני שביטל מהבעלים את עשיית המצווה ולא כמהר"ם שיק.

אך ניתן לדחות את דיוקו של הציץ אליעזר מרמב"ם זה, כי מהמשך דברי הרמב"ם ניתן להוכיח דווקא כדברי המהר"ם שיק שהרי ממשיך הרמב"ם וכותב "שכל המונע מהבעלים לעשות וקדם אחר ועשאה משלם לבעלים עשרה זהובים", ואם סובר הרמב"ם שמשפיק שיטל מצווה מחברו כדי לחייבו, מדוע ייתר וכתב "ועשאה", שמכך משמע ההיפך, שדווקא בעשאה מתחייב, הא במבטל פטור, ולכן לא נראה שניתן לדייק מהרמב"ם לאף אחד מהצדדים בנושא זה.

נמצא שיש לדון בחיוב החוטף מצווה האם חיובו הוא משום מניעת המצווה מהבעלים או משום שקיים המצווה והרויח שכרה.

לכאורה יש לתלות חקירה זאת במחלוקת האם החיוב הוא מצד הדין ואז החיוב יהיה מדין גזל, כי אין אפשרות לחייבו משום מזיק שהרי רק מנע רווח ולא הזיק ממש ועל מניעת רווח אי אפשר לחייב בנוזיקין²⁰, אבל בלוקח המצווה לעצמו והרויח שכרה במקרה זה נחייבו משום גזל, או שהחיוב מצד קנס, וניתן לקנוס גם על מניעת המצווה אף על פי שאין אנו יכולים לחייבו מגדרי מזיק כי מזיק כזה אינו חייב בתשלום.

בין שתי הבנות אלו ישנם כמה נפקא מינות:

1. אם חברו ביטל המצווה מהבעלים והוא לא קיים אותה, כגון ששפך מים על הדם שהיה צריך לכסותו, אם החיוב הוא מדינא פטור, כי לא נהנה, אך אם החיוב מקנסא חייב.
2. אם חטף מצווה בשוגג, מדינא חייב כי נהנה, מקנסא פטור.
3. אם מחייבים אנו אותו מדין קנס החיוב לא עובר ליורשים, אך בחיוב מצד ממון, עובר החיוב ליורשים.

14. קונטרס דינא דגרמי עמ' קפה בהוצאת מכון מערבא.

15. משפטי שבועות יט, ב.

16. ח"ה סימן כה אות כה.

17. שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד שכת.

18. בד"ה ליתן לו.

19. הלכות חובל ומזיק ז, יג.

20. שהרי דינו כדין ה"מבטל כיסו של חברו" שפטור מתשלומי נוזיקין (ירושלמי בבא מציעא כ, ב).

השו"ע²¹ פוסק כרמב"ם, בתחילה מביא את הדעה שמשלם כפי ראות הדיינים²² ואחר כך מביא הדעה שמשלם "והובים, ומסבירים המפרשים²³ שלדעה הראשונה החיוב הוא מדין קנס, ולדעה השניה החיוב הוא מדינא²⁴.

יש מקום לדייק מלשון השולחן ערוך שבדעה הראשונה נקט בלשון "שהפקיעם מלעשות המצווה", כלומר הדגש הוא שמונע מחברו את המצווה ובמקרה זה החיוב שאנו מטילים הוא רק מדין קנס, ובדעה הנוספת שמביא השולחן ערוך, שהחיוב שאנו מטילים הוא קצוב, מדובר במקרה, שקיים החוטף את המצווה ולא רק מנע אותה מהנחטף.

דבר זה דומה לאשר דייקנו, שלדעה הסוברת שהחיוב מדינא, המדובר במקרה שלאחר שחטף מחברו המצווה עשאה, וחיובו מדין גזל, ולדעה הסוברת שהחיוב הוא מקנסא המדובר שרק מנע מחברו המצווה, ועל מניעה זו קונסים אותו.

מעוות לא יוכל לתקון²⁵

התוספות בסוגייתינו²⁶ מביא מקרה:

"מעשה באחד שקראו ש"ץ לקרות בספר תורה ובא אחר וקדם וקרא, ושאל לר"ת ואמר לו שיתן לו תרנגולת לשחוט תחת אותם שתי ברכות. ואין נראה לר"י טעם זה דאם כן למה חייבו רבן גמליאל עשרה זהובים".

וכר"י מובא גם בתוספות בחולין²⁷:

"ולא יכול לפטור עצמו במה שהיה נותן לו עוף אחר לשחוט דזאת מצווה אחרת ומצווה ראשונה הלכה לה והוי מעוות לא יוכל לתקון".

וצריך להבין מדוע מגדיר התוספות מקרה זה כ"מעוות לא יוכל לתקון", שהרי במקום הברכה והמצווה שהפסידו נתן לו מצווה וברכה אחרת ומדוע מחויב החוטף לשלם עשרה זהובים?

ונראה שסובר ר"י וכן התוספות בחולין, שבמעשה החטיפה אין רק מניעת רווח, אלא גם נזק לבעלים, מפני שברגע חטיפת המצווה היה כאן חיוב שהוחל על הבעלים, ואף שאין צורך שיקיים כעת מצווה זו כי נעשתה על ידי אחר²⁸, מכל מקום יש כאן חסרון מצד הנחטף שלא

21. חו"מ סימן שפב, א.

22. ומוסיף ה"דרישה" (שפב, ב) שבמדקדק במצוות יהוייב החוטף בסכום גדול.

23. הש"ך והסמ"ע שם.

24. האבן האול (הלכות חובל ומזיק ז, יג) מדייק ברמב"ם ובר"ף הפוך, שאם החיוב מדין קנס, הוא קבוע - "והובים, ואם החיוב מדינא, הדבר תלוי בשיקול דעת הדיינים.

25. קהלת א, טו.

26. בד"ה וחיבו רבן גמליאל.

27. בד"ה וחיבו רבן גמליאל.

28. קושיא זו מקשה החתם סופר בסוגייתנו שהרי "חשב לעשות מצווה ונאנס ולא עשאה מעלה עליו הכתוב כאילו עשאה" (ברכות ו, א) ואין זה נחשב כאילו חיסר הנחטף, ועוד מקשה שלכאורה משמע שערך המצווה הוא עשרה זהובים, ואין נראה דבר זה שהרי "כל הפציק לא ישו בה" (משלי ג, טו), ומכח קושיות אלו

קיים מצווה זו שהיה מחויב בה, ובכך שהחוטף נותן לו לקיים מצווה אחרת אין זה מתקן את החסרון במצווה הראשונה שנחטפה ממנו.

אולם ר"ת חולק וסובר, שהחסרון היחידי שקיים כאן הוא במניעת שכר המצווה, ולא חסרון בחטיפת החיוב שחל על האדם, וחסרון זה של מניעת שכר המצווה ניתן לתקן על ידי מתן מצווה אחרת לנחטף.

לפי הסבר זה הנפקא מינה תהיה במקרה שחטף מצווה שלא היה חייב בה, כגון אם חטף גם את השחיטה וגם את כיסוי הדם, שהרי חיובו בכיסוי הדם חל רק מרגע השחיטה, כלומר ברגע חטיפת מצוות השחיטה לא חל החיוב של מצוות כיסוי הדם, ובמקרה זה החוטף לא פגם בחטיפתו, כי לא חל על הנחטף חיוב, אלא החסיר ממנו מצווה, ובכגון דא יוכל החוטף לשלם לו במצווה אחרת ואין כאן גדר של "מעוות לא יוכל לתקון".

ואולי לפי דברים אלו ניתן לפרש שר"ת מסכים עם ר"י ועם התוספות בחולין, לגבי מצוות כיסוי הדם שנחשב כ"מעוות לא יוכל לתקון", ורק לקריאת התורה מועילה מתן מצוות שחיטה לנחטף, משום ששם אין גדר של חיוב אלא זכות לקיים מצווה, והפסדה של זכות זו אפשר לשלם במצווה אחרת. ואדרבא לפי זה לשיטת ר"י שאומר שגם בקריאת התורה אי אפשר לשלם במצווה אחרת כי גם בזה הוי מעוות לא יוכל לתקון, צריך להתבונן מדוע הדין כן, האם משום שזכה בקריאה נתחייב, ואם נלקח ממנו נחשב חסר, וצריך עיון.

ונראה שנחלקו במחלוקת הנזכרת לעיל, האם החיוב מתורת קנס או מדין ממון. ר"י סובר שהחיוב הוא מתורת קנס ועל כן יש לשלם דווקא י' זהובים שכך הקנס, ולדעת ר"ת החיוב מדין ממון, שלקח לו שכר מצווה ויכול לשלם גם במצווה אחרת. ודבר זה מוכח מלשון ר"ת²⁹: "ועוד אומר ר"ת דבבבל אין דנין מילתא דלית ביה חסרון כיס", ומוכח מכאן שסובר ר"ת שאין זה קנס אלא ממון כי אילו היה זה קנס, היה אומר שהטעם לאי הגבייה הוא משום ש"אין גובין קנסות בבבל"³⁰.

מעמיד החת"ס שהחיוב הוא מדין "צערא דגופא" שיש לאדם שאינו יכול לקיים המצווה, ועל ידי כך לעבוד את ה' בשמחה, כדרך כל מקיימי המצוות.

ואולי החתם סופר יסבור כיעב"ץ, בדיון שנידון בשו"ת חיים שאל לחיד"א (ח"ב סימן לח אות סב עמוד קעג) שבו נידון הספק לגבי מי שחטף מצווה וברכה מאשת איש האם זה דומה למקרה של צערא דגופא ואינו זוכה הבעל ביי' זהובים, או מקרה זה שונה, ומביא שהיעב"ץ בספרו לחם שמים כותב שאם הבעל קדם והפריש חלה חייב ליתן לאשתו י' זהובים כדין בעל שחבל באשתו והחיד"א לא מקבל את דבריו.

ובספר נשמת כל חי לרב חיים פלאג"י (ח"ב, מז) האריך לבאר דעת הראשונים והאחרונים האם הספק הוא מדינא או קנסא.

29. בבא קמא צא, ב תוד"ה וחיבו רבן גמליאל.

30. בבא קמא פד, ב.

גדול העונה אמן יותר מן המברך

התוספות בפרק החובל³¹ מביא בשם ר"ת טעם מדוע פוטרים אנו החוטף מצוות קריאת התורה מחברו "משום שיענה אמן וגדול העונה אמן יותר מן המברך"³².

הרא"ש בחולין³³ מביא מקרה נוסף:

"מעשה באחד שאמר למוהל אחד שימול את בנו, וקדם אחר ומלו... ופטרו ר"ת... ואפילו אם תפס מפקינן מיניה, דכיון שהיה שם בשעת מילה וענה אמן, גדול העונה אמן מן המברך, ואם לא ענה אמן איהו דאפסיד אנפשיה".

על פסיקה זו של ר"ת מקשה היש"ש בבבא קמא³⁴, שהרי לפי דעתו יוצא שחיוב עשרת זהובים שהטיל רבן גמליאל על החוטף היה כנראה מפני שבירך בלחש ולא אפשר לנחטף לענות אמן, ודבר זה תמוה שהרי, מדוע לא נזכר חילוק זה, וכן קשה, שאמנם לגבי ברכה אומרים אנו גדול העונה יותר מן המברך, אך מה לגבי המצווה עצמה, שהיא גופה גם שווה עשרה זהובים אף בלא ברכה, כדמוכח מהמקרה של קציצת אילן והריגת שור המזיקים שאף שאין על מצווה זו ברכה, אם חטפה מתחייב בעשרה זהובים³⁵?

ולכן מחלק היש"ש בין מקרה של חטיפת ברכה בלבד שאז נוכל להביא את תירוצו של ר"ת, אך במקום שנלוות לברכה מצווה מחויב החוטף בעשרה זהובים³⁶.

הש"ך³⁷ דוחה את דברי היש"ש ואומר, שעיקר החיוב הוא על הברכה עצמה, ומוסיף ואומר שלכן אם אמר אמן דינו כמקיים המצווה ובירך עליה, ובאמירתו אמן מקבל בחזרה את הפסד 'הזהובים.

ונראה לי שאולי ניתן להעמיד מחלוקת היש"ש והש"ך במחלוקת הראשונים האם חיוב 'הזהובים הוא מדין קנס או ממון, היש"ש יטעון שחיובו הוא מדין קנס וקונסים אותו על כך שהפסיד לו מצווה אף שלא הפסיד הברכה, והש"ך יחלוק עליו ויסבור שהחיוב הוא מדין ממון, ואם כן לא הפסיד הממון כי הרי קיבלו חזרה בעניית האמן, כי אותו הממון היה מקבל גם על המצווה והברכה כאחד.

במסקנתו מקשה הש"ך, שלכאורה לא יוכל להיווצר מצב שחוטף ברכת המזון יחויב בארבעים זהובים, שהרי אם יענה הנחטף אמן - "גדול העונה אמן יותר מן המברך" ואי אפשר לחייבו, ואם יצא מיד לאחר שנחטף ולא היה בזמן הברכה, יברך בעצמו ולא הפסיד?

31. ד"ה וחייבו.

32. ברכות נג, ב.

33. פרק שישי סימן ח.

34. פרק החובל סימן ס.

35. מהמרש"א בסוגייתנו וכן המעדני יו"ט על הרא"ש בחולין (אות ה) מחלקים בין כסוי דם שדרכו לברך בלחש וחייבו רבן גמליאל כי אין אפשרות לענות אמן, לבין קריאה בתורה שדרכו לברך בקול ובכך מתרצים קושיא זו.

36. ובקריאת התורה שעליה מוסב תירוצו ר"ת העיקר היא הברכה ולא מצוות הקריאה בתורה.

37. חו"מ שפב ס"ק ד.

מכח קושיא זו מעמיד הש"ך, שחיוב י' הוהובים הוא רק בברכה שאחרים עונים אמן מפני חשיבותה, וכאשר מברך בעצמו לאחר שבירכו כולם אין מי שיענה אחריו אמן, וכן נאמר בכיסוי הדם שהמדובר ברצה לברך בפני אחרים ונחטף ולכן חיוב י' הוהובים. אך ודאי שכל זה לשיטת ר"ת שאומר "גדול העונה אמן יותר מהמברך".

מצווה וברכה דרבנן או דאורייתא

מסיקה הגמרא בחולין שברכת המזון שווה מ' זהובים, על זה מקשה התוספות שם³⁸, מדוע לא יצטרך לשלם לו חמישים זהובים, שהרי ישנה גם ברכת הגפן שלאחר ברכת המזון, שגם אותה חטף ממנו, ומתרץ, שדין זה הוא לא כדעה שיש חיוב ברכה על הכוס לאחר ברכת המזון.

על תירוץ זה מקשה הש"ך³⁹ שהרי איך תסביר הדעה המחייבת ברכת הגפן לאחר ברכת המזון את החיוב של מ' זהובים כי לשיטתה צריך החוטף להתחייב בחמישים זהובים? ומתרץ כיש"ש, שאומר שרק על מצווה דאורייתא מחוייב י' זהובים ולא על מצווה מדרבנן, ולכן על ברכת "הטוב והמטיב" שבברכת המזון שהיא דרבנן⁴⁰ לא מתחייב ב' זהובים.

מקשה קצות החושן במקום, שהרי גם ברכת הגפן שלאחר ברכת המזון היא דרבנן ולמה יתחייב לשלם עליה? ומכח קושיא זו דוחה הקצות את דברי הש"ך וסובר שחייב י' זהובים גם בברכה דרבנן. אך לא מובנים דברי הקצות כי לפי דבריו חזרה קושיית הש"ך, שהרי איך יסביר מאן דאמר המחייב ברכת הגפן לאחר ברכת המזון את הגמרא, שהרי יוצא שמתחייב ב' זהובים. ואולי כוונתו שכל החיוב של החוטף גם על ברכה דרבנן, הוא בברכה דרבנן הקשורה למצווה דאורייתא, והיא הגפן שתיקון הברכה היא על כוס, מה שאין כן ברכת הטוב והמטיב שהיא איננה אלא תוספת דרבנן בעלמא, וחבל שלא פירש כוונתו.

ופעם עלה בדעתי לבאר אליבא דהפני יהושע המובא בבית האוצר⁴¹ שברכת הנהנין היא סברא, ומה שלומדים מסברא הוא דאורייתא, ואליבא דפירוש זה ברכת הגפן היא מדאורייתא מה שאין כן בברכת ה"טוב והמטיב"⁴².

38. ד"ה או ארבעים.

39. חו"מ שפב ס"ק ג.

40. ברכות מו, א.

41. מערכת א-י כלל קלא עמוד 198.

42. ועיין שם פירושו מדוע אם זה דאורייתא אומרים אנו ספק ברכות להקל.

ונראה להסביר את תוספות על פי הש"ך, שרק על ברכות שעונים אמן מחויב ואם כן אפשר שלא היה נהוג לענות אמן על ברכת הטוב והמטיב, או שהיה נהוג שלא לאומרה בקול כשאר הברכות ולכן יש רק ארבע ברכות עם ברכת הגפן".

43. עיין ברכי יוסף או"ח תלד גבי חוטרף ברכת חמץ ע"ש, שהביא תשב"ץ ח"ג קנו והסיק למסקנא שבכל מצווה וגם במצוות דרבנן מחויב, ע"ש שהאריך בטוב טעם.